

АМАЛИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

*Муртазаев Мелибек Зокирович, Шокирова Раъно Шодиқуловна,
Закиров Жамшид Мелибекович*

*А.Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти
e-mail: murtazayev_m@jspi.uz*

Аннотация. Ушбу илмий услубий ишда амалий фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ошириш ҳақида услубий асослар келтирилади.

Калит сўзлар. Ўқувчилар мустақил фикрлаш қобилияти, умумий ўрта таълим, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш, мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш, амалий ижодкор иқтидор эгалари, Технология фани йуналишлари.

Аннотация. В данном научном методическое сообщение приведется методические основы при преподавания практических дисциплин обще образовательных школ.

***

Ключевые слова: Способностей самостоятельного мышления учащихся, обще образовательный образования, развиват способностей самостоятельного мышления учащихся, мышления на основе самостоятельного анализа, овладатели могущества практический творчества, направление обучения технология.

***

Annotation. This scientific methodological message provides a methodological basis for teaching practical disciplines in general educational schools.

Key words: Students' independent thinking abilities, general educational education, develop students' independent thinking abilities, self-Analysis Thinking, masters of the power of practical creativity, direction of training technology.

Умумий ўрта таълимда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш мулоқоти бу янги аср ривожланиш талабларини муваффақиятли рўёбга чиқаришимизга имконият яратувчи, ўрганаётган фанларини ва мустақил бажараётган урганиш ишларини янада чуқурроқ англашига ёрдам берувчи ижобий кўникмадир. Мустақил фикрлашга ўргатиш Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида баён этилган юқори касбий маданиятли, ижодий ва ижтимоий фаол ҳаётда ўз ўрнини топа оладиган малакали кадрларни шакллантириш вазифасини ҳал қилишга ҳам мос келади.

Умумий ўрта таълимда ўқувчиларнинг замон талабидаги етук кенг қамровли қилиб тарбиялашда ўқувчиларни ҳар бир ўзлаштириш жараёнидаги манбаларни мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш иммунитетини шакллантириш ва ривожлантириш муҳим ўрин тутади. Жумладан,

Ўқувчиларни баркамол қилиб тайёрлашда жараёни бир таркибий қисми сифатида ўқувчиларни ҳар бир ҳодиса, жараён ҳақида мустақил таҳлил асосидаги фикрлашга одатлантириш, улар иқтидорини аниқлаш ва ривожлантириш гарови ҳисобланади.

Ўз навбатида бундай руҳда ўқитилаётган ўқувчилар келажакда ўзлари танлаган касбий фаолиятларида ҳар бир ўрганилаётган объект, ҳодиса, жараён элементларини реал ҳақонийлиги бўйича ўрганишга йўналтириладилар. Ўқувчиларни мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш мулоқоти айрим ақлий фаолият кўникмаларидан фарқ қилади.

Эса сақлаш – энг муҳим фикрлаш жараёни бўлиб, бусиз ўқув жараёнини амалга ошириб бўлмайди, лекин у мустақил фикрлашдан тубдан фарқ қилади. Компьютернинг хотираси ҳар бири инсонни анчагина яхшироқ, лекин эса сақлаш мустақил фикрлашни билдирмайди. Кўпчилик ўқитувчилар ҳар қандай фикрлашдан кўра хотирани ривожлантиришни юқорироқ кадрлайдилар, назорат ишлари ва имтиҳонларда асосан ўқувчилар хотираси кўламини текширадилар. Лекин мустақил фикрлаш тарафдорлари эса ақлий фаолиятнинг мураккаброқ турларини назарда тутуди. Ўқув жараёнини усиз амалга ошириб бўлмайдиган «номустақил фикрлаш» турларидан яна бири – мураккаб ғояларни тушуниш билан боғлиқ. Табиий ва ижтимоий ҳамда гуманитар фанларни дарсларида ўқувчилар баъзан ўқитувчининг айтганлари ёки дарсликда нима ҳақида ёзилганлигини тушуниш учун анча бош қотирсалар, тушуниш, ўқув материали қийин бўлса, мураккаб ақлий жараён бўлиб ҳисобланади.

Агар ўқувчи мураккаб теоремани тушуниш учун бош қотирса, албатта унинг миёсида мураккаб ақлий жараёнлар кечади, лекин буни ҳам ҳозирча мустақил фикрлаш деб бўлмайди. Ўзгалар фикрини тушуниш устида ишлар экан биринчи босқичда унинг шахсий фикрлаши суғ бўлади: фақат ҳозиргача кимдир томонидан яратилганни идрок қилади холос, мустақил фикрлаш эса, янги тушуниб бўлинган ғоялар текширилаётганда, баҳоланаётганда, ривожлантирилаётганда ва қўлланаётганда содир бўлади. Далилларни эслаб қолиш ва ғояларни тушуниш эса мустақил фикрлаш учун зарур бўлган дастлабки шартлар бўлиб ҳисобланади, лекин улар ўзаро яхлитликда ҳам мустақил фикрлашни англамайди лар.

Мустақил таҳлил асосидаги фикрлашга мос келмайдиган яна бир фикрлаш тури бу – ижодий ёки ички ҳис билан (интуитив) сезиб фикрлашдир. Амалий фанлар йўналтирадиган амалий ижодкор иқтидор эгалари (барча турдаги спортчилар, ҳунармандлар, усталар, дизайнер, расом, музика саънатчилар ва бошқа) миёсида ҳам мураккаб фикрлаш жараёни содир бўлади, лекин улар буни ҳатто сезмайдилар ҳам.

Мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш атамасидан педагогик муҳитда анча дан бери фойдаланиб келинади ва турли педагоглар буни хилма -хил тарзда ифодалядилар. Кўпчилик ўқитувчилар назарида мустақил таҳлил асосидаги фикрлашни юқори тартибдаги фикрлаш деб биладилар. Юқори дегани шу маънодаки, у Бенжамин Блум тизимида кўра ўрганиш қобилиятларининг сўнги олий поғонасида туради. Файласуфлар мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш деганда, одатда мантикий фикрлаш ва исботлаш кўникмаларини тушунадилар, унинг ёрдамида ўқувчилар диққат билан ўқиш, чуқур му нозаралар юритиш, ёзувда ўз фикрларини аниқ ва ўйлаб ифода этиш имконини оладилар.

Назариётчилар учун матннинг таркибий қисмларини ажратишга ва матн нинг таъсир қилиш усулларини танқидий қайта мушоҳада қилишга ҳамда матн яратишда амал қилган сабабаларни аниқлашда ёрдам берадиган матнга ёнда шиш«мустақил» деб ҳисобланади. Дайана Халпери «Психология самостоя тельного мышления» китобида мустақил танқидий фикрлаш «фикр юритиш нинг шундай кўринишини англатадики, у вазминлик, мантиқ ва мақсадга йўналтирилганлик билан ажралиб туради»,- деб ёзади. Джени Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпларнинг «Мустақил фикрлашни ривожлантириш учун ўқиш ва ёзиш» лойиҳасида қуйидагича таъкидланади: «Одам мустақил фикрлар экан, у ёки бу ғоялар билан танишади, уларни амалга оширишдаги мумкин бўлган оқибатларини ҳам эътиборга олади. Бунда инсон бу ғояларни дастлаб маълум даражадаги ишончсизлик билан идрок қилади ва қарама-қарши нуқтаи-қарашлар билан такқослайди. Уларни асослаш учун кўшимча мулоҳазалар тизимидан фойдаланади ва булар асосида ўз нуқтаи-қарашини ишлаб чиқади».

Умумий ҳолда мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш – ғоя ва имкониятларни ижодкорлик билан уйғунлашуви, концепция ва ахборотларни қайта фикрлаш ва қайта қуришдек мураккаб жараён дир.

Бу фаол ва интерактив билишнинг бир неча даражаларида бир вақтда рўй берадиган жараён ҳам бўлиб ҳисобланади. Мустақил асосидаги фикр эгасига ҳийла-найранглар камроқ таъсир қилади, ўзининг шахсий қарашлар тизими бўлгани учун улар турли хавф-хатардан ҳоли бўладилар.

Мустақил таҳлил асосидаги фикрлашда ғоялар ва уларнинг аҳамияти кўп фикрлилик нуқтаи-назаридан кўриб чиқилади ҳамда улар бошқа ғоялар билан такқосланади. Бу фикрлашнинг энг юқори даражаси ақлий фаолият бўлиб, унда таҳлил, такқослаш, изохлаш, қўллаш, тортишув, янгилик, муам моларни ҳал қилиш ёки фикрлаш жараёнини баҳолашга алоҳида эътибор берилади.

Мустақил таҳлил асосидаги фикрлаш ўқувчилар мулоқотини ва гуруҳ би лан ишлаш малакаларини ривожлантиради. Ҳаққоний мустақил таҳлил асоси даги фикрлаш таълим жараёнига жўшқинлик бахш этади, машғулотларни ўқитувчи ва ўқувчи учун қувончга айлантиради. Шунинг учун ҳам ҳозирда ўқувчиларни мустақил ўқишга ўргатиш ва мустақил таҳлил асосидаги фикрлашга йуналтириш муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади.

Янги ахборотларга дуч келар экан, ўқувчилар уни мустақил равишда баҳолаши, унга турли хил нуқтаи-назардан қараши, ундан ўз эҳтиёж ва мақсадлари йўлида фойдалана олиш имконияти тўғрисида хулоса ясай олишлари зарур. Ҳақиқий мустақил таҳлил асосидаги фикрлайдиган ўқитувчи бўлиб етишиш учун ўқувчилар ижодий фикрлаш, ўзини синаб кўришига оид малака ларни эгаллаши зарур.

Ўқувчиларда мустақил таҳлил асосидаги фикрлашни пайдо қилиш учун қуйидагилар бўлиши керак:

- ўқувчида ўзига хос нуқтаи-назари бўлиши;
- бир фикрдан бошқасининг афзаллигини асослаш маҳорати;
- мураккаб муаммоларни ечиш маҳорати;
- баҳсни далиллаб олиб бориш;
- ягона фикрни ишлаб чиқиш учун биргаликда ишлаш маҳорати;
- қарашлар ва тасаввурларга ҳаётий тажриба қандай таъсир қилишини тушуниш.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга олиб борадиган умумий ҳолдаги йул мавжуд, аниқ-равшан йўллар йўқ, ўқув материални мазмунига боғлиқ бўлган ўқитиш шартларининг муайян тўплами борки, унинг ёрдамида мустақил таҳлил асосидаги фикрлашни тарбиялаш мумкин. Жумладан, қуйидаги шартлар зарур:

- 1.Мустақил фикрлаш тажрибасини орттиришга вақт ва имконият бериш.
- 2.Ўқувчиларга фикрлаш имкониятини бериш.
3. Турли ғоя ва фикрларни қабул қилиш.
- 4.Ўқув жараёнида ўқувчиларнинг фаол қатнашишларига имкон бериш.
5. Ўқувчиларни уларнинг устидан ҳеч ким кулмаслигига ишонтириш.
6. Ҳар бир ўқувчини у мустақил мулоҳаза юритишга қодир эканлигига ишонтириш.
7. Мустақил фикрлаш пайдо бўлишини қадрлаш.

Шу билан бирга, ўқувчилар:

1. Ўз-ўзига ишончни ривожлантириб, ўз ғоя ва фикрларини кимматини тушунишлари керак.
2. Таълим жараёнида фаол қатнашишлари лозим.

3. Турли фикрларни ҳурмат билан эшитишлари керак.

4. Ўз мулоҳазаларини шакллантиришга тайёр бўлишлари лозим.

Мустақил фикр юритиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан комиллик сари ўқувчиларни етаклайди. Жамият ва табиат ҳодисаларини англашда уларнинг тафаккурида пухта замин ҳозирлайди. Фикр юритишнинг мустақиллиги деганимиз ўқувчининг ихтиёрий равишда ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифалар қўя олиши, улар юзасидан амалий ва назарий фикр юритиши, натижани кўз олдига келтира олиши, қўлланган муаммони ҳеч кимнинг қўмагисиз, ўз ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул, восита ёрдамида, мустақил равишда ҳал қилишидан иборат ақлий қобилият кўринишидир. Фикр юритишнинг мустақиллиги ташаббускорликда, аниқликда танқидийликда намоён бўлади. Мустақил фикр юритиш ҳаракати куйидаги босқичлардан ташкил топиши мумкин:

-муаммонинг фойда бўлиши;

-масала, муаммо, топшириқ моҳиятини англаш;

-уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларни вужудга келтириш;

-тасаввур ва хотира материалларининг камайиши тахминларнинг туғилиши;

-тахминларни текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

-янги тахминнинг юзага келиши;

-фаразларни иккиламчи текшириш, иккинчи марта тасдиқлаш;

-масала, топшириқ, муаммо ечимларини топиш (ҳал қилиш);

-ихтиёрсиз ақлий хатти-ҳаракатларнинг давом этиши (фикрларнинг нисбий давомийлиги) ва ҳоказо.

Биз кўп йиллик олиб борилган илмий-тадқиқод ишларимиз натижасида ўқувчиларни мустақил фикр юритишга ўргатиш учун муаммонинг маъносига, шаклига, тузилишига оид томонларини ҳисобга олган ҳолда куйидагиларга уларнинг диққатини йўналтириш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик:

1. Саволлар, муаммолар, масалалар, топшириқлар аниқ қилиб берилади ва ўқувчи уларда берилган боғлиқликларни, алоқаларни, муносабатларни таҳлил қилганидан кейин, ифодалаб бериладиган саволларнинг бири кўрсатилади.

2. Бир неча йўл, усул ёки босқич билан бажариладиган муаммо, масала, топшириқ, бу ўринда турли йўллар, усуллар, воситалар билан ечилиши мумкин бўлган масалалар, муам молар топшириқлар берилади. Бунда ечимнинг энг қулай, оддий, тежамли йўли иложи бориша яширинган ҳолда ҳавола қилинади, муаммолар фикрларнинг бир усулидан, иккинчисига,

бир ҳуқимдан бошқасига, бир ҳулосаданунинг алоҳида кўринишларига, шаклига ўтиш, ақлий қобилиятни шакллантиришга қаратилган бўлади.

3. Мазмуни, моҳияти ўзгариб турадиган муаммолар, топшириқлар, уларда ҳам мустақ камланган бир ақлий хатти-ҳаракатларидан бошқасига ўтишдан иборат ақлий қобилиятни таркиб топтиришга йўналтирилади, яъни кўчиш жараёнидан фойдалиншга ўргатилади.

4. Исботлашга, кашф қилишга, янгилик очишга мўлжалланган муаммолар, масалалар, топшириқлар, улар ёрдами билан мантиқий фикрлаш, ички муносабатларни дадиллаш, қонуниятларни англаш сингари ақлий қобилият такомил лаштирилади.

Мустақил фикрлашга, мантиқий мулоҳаза юритишга оид муаммолар, топшириқлар, масалалар, уларни ечиш, ҳал қилиш учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрса тиб, ҳаётга мурожаат этиб, мантиқий мулоҳаза юрита олиш имконияти талаб қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусияти, бошқалари эсафақат мантиқий бошқотирма шаклида ҳавола этилади.

Хулоса қилиб айтганда, мустақил фикрлаш ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиш, фан ва техника тараққиётини жадаллаштириш мақсадига хизмат қилади.

Ўқувчиларни ҳақиқатан ҳам долзарб муаммо ҳақида фикрлаш имкониятидан маҳрум қилиб, мантиқий жараёнларни мавҳум тарзда ўрганиш эмас, балки ўқувчиларни тезда фаол ўйлаш жараёнига киришишга, уни тажрибада амалга оширишга имкон берадиган метод энг яхши ҳисобланади. Бундан ташқари, талабаларни ҳақиқатда безовта қилувчи муаммолар ҳақида сўз борганда ташаббус уларнинг ўзидан чиққанда, мустақил фикрлаш яхшироқ ривожланади.

Ҳар бир фанни амалий машғулотида бўлганидек, технология таълими амалий машғулотида ўқувчиларни мустақил фикрлаш савиясини ошириш ва ривожлантириш учун катта услубий имкониятлар мавжуддир. Технология таълимини қайси йуналиши буйича амалий машғулотларни мазмун моҳиятини олмайлик унда ўқувчини мустақил фикрлашга ва мустақил қарор қабул қилишга ундайдиган паузали имкониятлар бор. Технология таълимини барча йуналишларида ҳам ўқувчиларга ўргатилиши керак бўлган билим куникма манбаларини асоси бўлган дарс материаллари учта муҳим босқичда олиб борилиши керак. Технология таълимини барча йуналишларини ўргатишни биринчи босқичда махсулот ёки материаллар ҳақида батафсил билим тушунчалар берилади. Ўргатишни иккинчи босқичда қайси йўналиш бўлишидан қаътий назар махсулот ёки материалларга ишлов бериш жиҳозлари ҳақида батафсил билим, тушунча ва куникмалар ўргатилади.

Ўргатишнинг учинчи босқичида шу махсулот ва материалларга шу жиҳозлар орқали ишлов бериб махсулот яратишнинг технологик усуллари ўргатилади.

Шундай қилиб, юқорида кўриб ўтилган босқичларда ўқувчилар мустақил ҳолда ҳар бир ўрганишга булган уринишда ўқувчилар олган таъсуротларини мустаҳкамлаш учун мустақил ҳолда таъсуротларни таққослаш, текшириб куриш, ишлатиб куриш ва ва бошқа мустақил уринишларни бажарадилар. Бундан кўринадики, ўқувчилар ҳар бир мустақил ҳолда ўрганиш учун мустақил фикрлаш жараёнларини бошидан ўтказадилар, ҳар бир мустақил ўрганишни тўлиқ қилиш учун эмоционал ҳаракат охиригача етганича давом этади, ва ниҳоят мустақил фикрлаш мустақил ўрганишни охириги жараёнларида тўлиқ билим тушунча манбасига етиши мумкин этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воҳидов М. Болалар психологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1982. -358 б
2. М.З.Муртазаев. Бўлажак технология таълими ўқитувчиларини кенг диапазонда ўз маҳоратини таъминлашни илмий услубий асослари. Монография. “Зиё таффакур”. Жиззах. 2020,130 б
3. М.З.Муртазаев. “Умумий ўрта таълим мактабларида меҳнат таълимини ўқитишнинг ташкилий методологиясини мувофиқлаштириш асослари”.“Халқ таълими” илмий методик журнали №1, 2019, Б. 42-46
4. Муртозаев, М. З., Юсупов, К., & Раҳматов, В. (2008, October). Системный подход к определению практической значимости учебной дисциплины. In *Образование через всю жизнь: непрерывное образование для устойчивого развития». Материалы VI Международной конференции. г. Минск* (pp. 2-3).
5. Муртозаев, М. З. (2009). О сегодняшнем состоянии учебных планов подготовки учителей трудового обучения: проблемы и решения.
6. Муртозаев, М. З. (2016). Вопросы модернизации процесса подготовки высококвалифицированных учителей трудового обучения. *Молодой ученый*, (24), 484-486.
7. Murtazayev, M. Z., & Yo'ldashev, M. Q. (2020). Texnologiya talimi darslarida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishning aytim masalalari. *Научное знание современности*, (4), 39-44.
8. Муртазаев, М. З., & Дониёрова, Ш. Э. (2020). Умумий ўрта таълим мактабларида технология фанини ўқитишда амалий машғулотларни миллийлик асосида ташкил қилиш асослари. *Научное знание современности*, (3), 25-28.